

DOI: 10.31648/an.6231

WSPOMINANE, WYOBRAŻONE, PRZESUNIĘTE.
ROSJA I FRANCJA W EMIGRACYJNEJ
KORRESPONDENCJI ZINAIDY GIPPIUS

MENTIONED, IMAGINED, SHIFTED. RUSSIA AND FRANCE
IN ZINAIDA GIPPIUS' EXILE CORRESPONDENCE

Iwona Krycka-Michnowska

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7293-1240>

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw

e-mail: iekrycka@uw.edu.pl

Keywords: Zinaida Gippius, letters, emigration, Russia, France

Abstract: The topic of this article are the letters of Zinaida Gippius from 1920-1945, which permit one to read the images of Russia and France contained therein as the result of the emigration experience. The analysis of correspondence leads to the conclusion that emigration shapes the identity of the writer, who over the years begins to perceive France as her new home and new homeland. However, in creating her autobiographical place, Gippius does not limit herself to one model. In her correspondence permanently there is a tension between Russian and French fate. Next to the aforementioned and Bolshevik Russia there is the picture of a new, imaginary Russia: free, just, based on the principles of brotherhood.

Obszerna spuścizna epistolarna Zinaidy Gippius – pisarki, której 150. rocznicę urodzin świętowaliśmy w 2019 roku – stanowi ciekawą, lecz słabo zbadaną część jej dorobku. Przez lata rozproszona w rosyjskich i zagranicznych czasopismach, archiwach i bibliotekach zarówno państwowych, jak i prywatnych po raz pierwszy ujrzała światło dzienne dzięki znawczyni biografii i twórczości Zinaidy Gippius Temirze Pachmuss, w wydanym w Monachium w 1972 roku opasłym tomie *Intellect and Ideas in Action. Selected Correspondence of Zinaida Hippius* [Pachmuss 1972]. Zebrano w nim listy pisarki do jej bliskich i znajomych

na czele z wieloletnim członkiem „trójbraterstwa religijnego” Dmitrijem Filoso-fowem, sekretarzem Władimirem Złobinem, „przyjacielem nr jeden” Wiktorem Mamczenko, przyjaciółkami Tatianą Manuchiną i szwedzką malarką Gretą Herell, a także siostrą Anną. Udostępniono tu także listy Zinaidy Gippius do czołowych postaci ówczesnej kultury i polityki: Mikołaja Bierdiajewa, Pawła Milukowa, Georgija Adamowicza, Antona Kartaszowa, Borisa Sawinkowa¹.

W Rosji część korespondencji pisarki opublikowano po raz pierwszy dopiero w 2013 roku w XIV tomie jej dzieł zebranych *Я и услышу, и пойму: Избранная переписка 1891-1945 гг.* [Гиппиус 2013], który w znacznej mierze uzupełnia publikację Pachmuss. Znalazły się tutaj m.in. listy Zinaidy Gippius do Akima Wołyńskiego, Wasilija Rozanowa, Piotra Piercowa, Walerija Briusowa, Waltera Nuwela, Marietty Szaginian, Iwana i Wiery Buninów, Marka Wiszniaka, Władysława Chodasiewicza, Niny Berberowej, Aleksandra Amfitieatrowa.

Łukę w udostępnianiu spuścizny epistolarnej rosyjskiej pisarki w pewnym zakresie zapełnia także publikacja Instytutu Literatury Światowej Rosyjskiej Akademii Nauk: *Эпистолярное наследие З.Н. Гиппиус* z 2018 roku, wydana w serii *Литературное наследие* (T. 106). Dotychczas ukazała się jedynie pierwsza część listów z okresu przedemigracyjnego (z lat 1891-1917), adresowanych do Aleksandra Suworina, Nikołaja Mińskiego, Piotra Weinberga, Władimira Gippiusa, Fiodora Sołoguba, Dmitrija Filosofova i Poliny Sołowjowej [Эпистолярное наследие 2018, I].

Choć niepełna, opublikowana korespondencja Gippius znacznie wzbogaca jej wizerunek, a także poszerza naszą wiedzę o przełomie XIX i XX wieku oraz rosyjskiej emigracji porewolucyjnej. Listy z lat 1920-1945, które będą głównym przedmiotem refleksji w niniejszym artykule, wraz z dziennikami i publicystyką, stanowiącymi tło dla rozważań, pozwalają zrekonstruować i odczytać zawarte w nich obrazy Rosji i Francji jako skutek doświadczenia emigracji, które po październiku 1917 roku stało się udziałem pisarki.

W artykule odwołuję się do zaproponowanej przez Małgorzatę Czermińską kategorii miejsca autobiograficznego, które zakłada związek między biografią autora a jego szeroko rozumianą twórczością oraz uwzględnia perspektywę geopoetyki, rozumianej za Elżbietą Rybicką jako „orientacja, której celem jest badanie interakcji pomiędzy twórczością literacką a przestrzenią geograficzną” [Rybicka 2014, 10]. Literackie miejsce autobiograficzne jest definiowane przez Czermińską jako znaczeniowy, symboliczny odpowiednik autentycznego miejsca geograficznego oraz związanych z nim kulturowych wyobrażeń [Czermińska 2011, 188]².

¹ Korespondencja Merezkowskich z Sawinkowem została później zebrana w książce [Революционное христовство 2009].

² Z uwagi na sytuację biograficzną oraz wybrany przez pisarza sposób opowiadania Małgorzata Czermińska wyróżnia takie rodzaje miejsc autobiograficznych, jak: miejsca obserwowane, wspomniane, wyobrażone, przesunięte, wybrane i dotknięte [Czermińska 2011, 5, 183-200].

Gippius urodziła się w Rosji i przez pół wieku (z krótszymi lub dłuższymi przerwami) tam mieszkała. Rosja była jej krajem rodzinnym, odziedziczonym po przodkach i, mimo krytycznych uwag, których pisarka nie wahała się publicznie formułować pod jej adresem, duchowo bliskim. To miejsce jej dzieciństwa, młodości i dojrzałości – wieloletniego szczęśliwego życia; miejsce, które miała szansę dobrze poznać jeszcze jako dziecko i nastolatka w związku z częstymi przeprowadzkami rodziny, a później podczas licznych podróży odbywanych po kraju wraz z mężem. Jednak ostatnie 25 lat swego życia pisarka spędziła we Francji. Francja, a przede wszystkim Paryż stały się dla Gippius miejscem narzuconym przez los, a zarazem wybranym; obszarem obcym, który z czasem oswoiła, przekształcając we własne miejsce na ziemi.

Losy pisarki, jej stosunek zarówno do Rosji, jak i Francji oraz charakter narracji migracyjnej zdeterminowały kataklizmy historyczne: rewolucja, wojna domowa, *exodus* milionów Rosjan po objęciu władzy przez bolszewików. Rok 1920 zapoczątkował jej wymuszone życie na obczyźnie wynikające z braku zgody na nową sytuację społeczno-polityczną, zainicjował lata „bezdomej wolności”, jak je określiła Gippius w opowiadaniu *Мальчик в пелеринке* z 1924 roku [Гиппиус 2002, 58]. Nie była to bezdomność literalna: po przybyciu do Paryża Mereżkowsy przekroczyli próg własnego mieszkania, które czekało na nich od przedwojnia, toteż nie zaznali tyłu upokorzeń, co wielu innych emigrantów³. Niemniej ucieczka z Rosji zburzyła dotychczasowy świat Gippius, a także zachwiała podstawami jej tożsamości. Bowiem – jak słusznie przekonuje Jerzy Świąch – kiedy tracimy jakieś miejsce, „ubywa z nim jakaś częśćka nas, być może ta najważniejsza, której w dawnym kształcie nigdy nie odzyskamy i dlatego jest to strata przeżywana najboleśniej” [Świąch 2007, 97]⁴. Z kolei Hanna Gosk zwraca uwagę, że migracja pozostawia istotne konsekwencje nie tylko dla podmiotu, którego dotyczy, lecz także dla „(...) miejsc przezeń opuszczanych, branych w posiadanie, stanowiących obiekt pracy wyobraźni, tęsknoty” [Gosk 2012, 7].

Naznaczona sytuacją migracji Rosja przekształca się dla Gippius, podobnie jak dla dziesiątków innych ludzi kultury, z miejsca stałego w utracone, a co za tym idzie – wspomniane; miejsce, o którym przez lata będzie intensywnie rozmyślać i pisać, do którego jednak już nigdy nie powróci. Choć w obrazie Rosji kreowanym przez pisarkę w korespondencji, dziennikach, niektórych wierszach (m.in. *Неотступное, За что?, Господи, дай увидеть!*), a także w opowiadaniach (zwłaszcza w cyklu *Мемуары Мартынова* z lat 1927-1934) pojawiają się nuty nostalgiczne, nie dominuje w nim wzorzec utraconej idylli, dobrze znany choćby z twórczości Iwana Bunina. U Gippius wyraźniej docho-

³ Znajdowało się ono w eleganckiej dzielnicy miasta przy ulicy du Colonel Bonnet 11 bis.

⁴ Wpływ procesów migracyjnych na transformację tożsamości podkreśla także Zbigniew Pucek, który zauważa, że przebiega ona w obrębie przestrzeni definiowanej przez trzy punkty odniesienia: kulturę i społeczeństwo kraju pochodzenia, wartości i społeczność kraju osiedlenia, jak również uniwersalne wpływy kulturowe [Pucek 2007, 13].

dzi on do głosu w pisanych u schyłku życia niezakończonych wspomnieniach *Он и мы: Дмитрий Мережковский* [Гиппиус-Мережковская 2019, XVI].

Zasadniczo – jak wspomniano – stosunek pisarki do Rosji był ambiwalentny i po części ukształtował się jeszcze w okresie przedemigracyjnym. Gippius krytycznie odnosiła się do Rosji carskiej, zwłaszcza po rewolucji 1905 roku, czemu wraz z Mereżkowskim i Filosofowem dawała wyraz w korespondencji, dziennikach i publicystyce [Гиппиус 1999, 193-214]. Car stał się wówczas w jej oczach ucieleśnieniem Antychrysta, toteż pisarka z nadzieją powitała rewolucję lutową i abdykację Mikołaja II. Choć po październiku 1917 roku jej niechęć do Rosji carskiej zmalała, traktowała krytycznie emigrację paryską, sprzyjającą restytucji monarchii, podobnie jak tych, którzy szukali porozumienia z Rosją bolszewicką. Pisała na ten temat do polityka i redaktora gazety „Последние Новости” Pawła Milukowa oraz jednego z inicjatorów i redaktorów czasopisma „Современные Записки” Marka Wiszniaka. Tego ostatniego w liście z 11 lutego 1925 roku przekonywała: „искренно я пишу не для вас, у меня есть отдушина для правды, вам же только стараюсь угождать, – а то вы как раз заподозрите, что я «не люблю Россию!» Нет, нет, я право ее очень люблю. И притом не люблю: генералов, князей, Шульгина, «Русскую Газету», Кускову...” [Гиппиус 2013, XIV, 618].

Wymuszone opuszczenie kraju rodzinnego, zdevastowanego na jej oczach podczas rewolucji i wojny domowej, czy też „przesunięcie do innego miejsca” wywołuje w pisarce nie tylko poczucie jego utraty, lecz także, a może przede wszystkim, bunt i gniew wobec rzeczywistości sowieckiej, kontestowanej przez nią zwłaszcza w publicystyce warszawskiej oraz *Дziennikach petersburskich*. Rosja bolszewicka przez cały okres emigracyjny pozostanie dla Gippius zniechęconym państwem bezprawia ukonstytuowanym na fałszu i terrorze, w którym dokonuje się deprawacja dusz. W liście do tłumacza i wydawcy Aleksandra Eliasberga z 23 stycznia 1921 roku określa ją mianem „byłej Rosji” oraz „czarnej zasypanej dziury” [Гиппиус 2013, XIV, 480]. Z kolei w wypowiedzi z 20 lutego 1923 roku adresowanej do Mikołaja Bierdiajewa wykorzystuje pojęcie teologiczne, nazywając swój kraj „grzeszną Rosją”: „Сейчас Россия мне постольку чужда, поскольку в ней только святые и только грешники... там, как будто, нет «людей просто»” [Pachmuss 1972, 149]. Przesuwa w ten sposób rozważania ze sfery społeczno-politycznej w sferę moralną oraz religijną, wskazując na odpowiedzialność za jej losy nie tylko przed ludźmi, lecz także przed Bogiem.

W korespondencji, a także w publicystyce oraz dziennikach Gippius często posługuje się pogardliwymi określeniami: Sowdepia, „podła URSS” i „eks-Rosja”, co również pokazuje jej rozbrat z ojczyzną po przewrocie bolszewickim. W programowym artykule *О верности* z 1 stycznia 1922 roku stwierdza: „Что бы Россия ни переживала (и я лично), где бы я ни был, и где бы, и в каком положении, ни были большевики, – я не способен ни на какое

их внутреннее принятие, ни на какое примирение с ними (...)” [Гиппиус 2011, 105-106]⁵. W polemicznych listach do Milukowa z lata 1923 roku swą nieprzejednaną postawę nazywa „fizjologicznym antybolszewizmem” [Гиппиус 2013, XIV, 544-545] i „antybolszewizmem aktywnym” [Гиппиус 2013, XIV, 548]. Epitet „fizjologiczny” może wskazywać na naturalność prezentowanej przez nią postawy, a „aktywny” – na wyróżniającą ją spośród rzeszy innych pisarzy – uchodźców z Rosji skłonność do działania.

Większość środowisk emigracyjnych uznaje Mereżkowskich za ekstremistów. Głównym powodem tego stanu są wygłaszane przez nich publiczne apele o podjęcie przez Zachód działań politycznych i militarnych w celu obalenia władzy bolszewickiej w Rosji. Gippius nawołuje także do aktywności rosyjską inteligencję, zarówno działaczy politycznych, jak i ludzi kultury, wytykając im pasywność i niemoc. Opisując ich, nierzadko posługuje się hiperbolą. Zarzuca emigrantom inercję oraz postępującą degenerację, nazywając ich w liście do Wiery Buniny z 4 grudnia 1927 roku „śpiącymi trupami” [Гиппиус 2013, XIV, 665].

Zwłaszcza w pierwszych latach po przyjeździe do Francji po intensywnym okresie warszawskim pisarka często narzeka na nudę i bezczynność oraz brak możliwości wykorzystania jej zdolności i potencjału intelektualnego – taka tonacja przeważa w jej korespondencji do Iwana Bunina z Wiesbaden z lata 1921 roku, a także do Mikołaja Bierdiajewa z lutego 1923 [Pachmuss 1972, 148]. Przede wszystkim jednak Gippius dostrzega destrukcyjne procesy zachodzące w rosyjskiej diasporze, ostro krytykuje jej postępującą atomizację oraz skostnienie. Tymczasem pisarka wyznacza jej misję upamiętniania dramatycznego losu Rosji, dawania świadectwa, bycia głosem umęczonych i pomordowanych. Podobnie jak Dmitrij Mereżkowski i Iwan Bunin w Paryżu czy Dmitrij Fілософов i Michaił Arcybaszew w Warszawie uważa również, że wielkim zadaniem emigrantów jest uświadamianie Europie zagrożeń, jakie niesie ze sobą komunizm i ostrzeganie przed nim. Dobrze ilustruje tę myśl fragment jej listu do Niny Berberowej z 12 listopada 1926 roku: „у меня есть давно начатое и неоконченное «письмо в Россию», где главное вот это: «не изгнаны, а посланы», и вы даже не знаете, м. б., какая тут реальность” [Гиппиус 2013, XIV, 794]. Explicite o obowiązku ciążyącym na emigrantach Gippius pisze także do tłumacza Ilji Galperina-Kamińskiego 26 października 1927 roku:

Многие из нас и Россию покинули не для спасения своей жизни (бежать было опаснее), а как раз для того, чтобы свидетельствовать о правде, говорить, кричать о ней. Братья наши знают, что завещанное ими, – наш долг, – мы исполняли верно. Одного не знают они, и мы сами узнали это лишь здесь: наша правда так *невероятна*, наше рабство так *неслыханно*, что людям свободным слишком трудно понять нас, поверить (...) [Гиппиус 2013, XIV, 820].

⁵ Na początku lat 20. Mereżkowscy utworzyli Союз непримиримых (Sojusz Nieprzejednanych), organizację, która miała stać się radykalną antybolszewicką partią polityczną.

Wykreowany przez bolszewików świat oparty na kłamstwie i przemocy przestał być dla pisarki miejscem własnym, określającym jej tożsamość. Listy, jak też dzienniki i publicystyka, świadczą, że ma ona poczucie duchowego wzdziadczenia, zachwiania tożsamości narodowej. Zdefiniowanie kryteriów tego pojęcia nie jest łatwe, istnieje bowiem jego wiele interpretacji. Zbigniew Bokszański znaczenie tożsamości narodowej określa jako złożony układ, zawierający komponent poznawczy, na który składa się wiedza o „nas” i o „innych”, zespół postaw i stosunku do własnego narodu oraz obszar emocjonalny, ukazujący intensywność więzi z nim [Bokszański 2007, 80-81]⁶. Gippius niewątpliwie łączyła silna więź emocjonalna z Rosją i jej historią; szczególnie istotne były dla niej wspólnota kulturowa i wspólnota losów, ale Rosję bolszewicką postrzegała jako twór obcy, bolszewików zaś jako okupantów, których należy za wszelką cenę odsunąć od władzy. Analogicznie do znacznej części emigracji, przede wszystkim starszego pokolenia, pisarka sądziła, że gwarantem ciągłości rosyjskiej historii, kultury i wartości oraz ucieleśnieniem rosyjskości – prawdziwie rosyjskiego ducha – jest diaspora na wygnaniu. W liście do Pawła Milukowa dowodziła: „(...) Россия не умерла (...) Россия (как всякая другая страна) – не территория, не правительство, даже не народ и, в особенности, не народная «масса» (...). Россия – дух, определенный и неопределимый, себе довлеющий, не хороший, не дурной, – просто свой, единственный, и вечно творящий свою плоть” [Pachmuss 1972, 174].

Bolszewików uważała za siłę dążącą do unicestwienia tego ducha, toteż ostro przeciwstawiała Rosję i ZSRR, a jej krytycyzm wobec Rosji popaździernikowej, a także części diaspory we Francji powodował, że nierzadko była posądzana o brak uczuć patriotycznych. Niemniej jednak przez cały okres emigracji pisarka intensywnie interesowała się sytuacją społeczno-polityczną i kulturalną w Rosji sowieckiej, zwłaszcza że pozostały tam jej dwie młodsze siostry – Tatiana i Natalia, którym pomagała finansowo. „Что делается в Московии? – pytała retorycznie w 1936 roku – Может быть ничего. Может быть, ввиду общего положения с какими-нибудь последствиями. Но, конечно, дьявол еще не устал «им» помогать, это надо помнить” [Pachmuss 1972, 272].

Podobna tonacja pojawia się w jej korespondencji z Gretą Herell, głównie z lat II wojny światowej. Gippius wskazuje w niej na infernalny charakter bolszewizmu (i stalinizmu) oraz nazizmu, uwypukla wspólne korzenie ideologii totalitarnych oraz pokrewieństwo między nimi. Do ich określenia posługuje się metaforą niebezpiecznej dla ludzkości „śmiertelnej dżumy”, zaś Stalina i Hitlera nazywa dwoma „braćmi-szatanami”. Wyróżniająca się intuicją polityczną i przenikliwością pisarka w liście z 1 grudnia 1939 roku przewiduje rychły upadek przywódcy nazistowskich Niemiec i dalszą „karierę” sowieckiego dyktatora:

⁶ Z kolei Krystyna Bleszyńska do kryteriów tożsamości narodowej zalicza wspólnotę języka, znajomość historii i lojalność wobec kraju, pochodzenie przodków, a także poczucie przynależności do konkretnej wspólnoty kulturowej [Bleszyńska 2006, 55].

(...) ci dwaj bracia-szatani, pierworodny – bolszewik i młodszy – nazista, wyrócili świat do góry nogami. Nic już więcej nie dziwi (...), szczególnie wymówki, które staramy się znaleźć dla pierworodnego diabła Stalina i bolszewizmu, pozwalając mu na wszystko i nie podejrzewając (...), że to on trzyma wodze i stworzył Opętańca z Berlina. (...) Opętany nie ostoł się długo, lecz co później? Czy zrozumiemy, że nic się jeszcze nie stało, ponieważ Szatan Numer Jeden jest wciąż tutaj? [T. Pachmuss 1972, 615–617; tłum. z fr. I. K.M].

W kolejnym liście dodaje: „(...) dopiero teraz zaczynają otwierać się oczy na tę prostą prawdę, że bez bolszewizmu i jego diabelskiej pracy nie byłoby nigdy ani opętanego Hitlera, ani tej strasznej wojny” [Pachmuss 1972, 618]. W bolszewizmie i wydarzeniach października 1917 roku pisarka upatruje więc źródeł nazizmu, a zatem i II wojny światowej.

Gippius wnikliwie obserwowała sytuację polityczną i, choć niekiedy błędnie ją interpretowała, często także wyciągała dalekowzroczone wnioski: już na początku lat 20. przewidziała ekspansję komunizmu w Europie. Obawa przed nim będzie towarzyszyć pisarce do końca życia, co potwierdza jej korespondencja z Wiktorem Mamczenką, siostrą Anną oraz Gretą Herell [Pachmuss 1972, 459, 526, 616-617].

Znienawidzonemu Związkowi Sowieckiemu przeciwstawia pisarka wizję wyobrażonej, przyszłej Rosji, która ceni kategorii wolności, piękna i miłości. W liście do Milukowa z sierpnia 1925 roku pisze: „Желаю, вместе с Вами, такой республики, о которой можно было бы сказать словами Вл. С. Соловьева: «Содержание ее – Любовь, форма – Красота, условие – Свобода»” [Гишпиус 2013, XIV, 559]. Za przedstawicielkę, rzeczniczkę i zwiastunkę tej nowej Rosji – nie carskiej i nie bolszewickiej – uważała samą siebie.

Przez wszystkie lata pobytu na emigracji bolszewizm pozostawał dla niej ucieleśnieniem absolutnego zła [Pachmuss 1972, 457]. Rosję bolszewicką do końca życia postrzegała pisarka jako Carstwo Antychrysta, którego upostaciowaniem miał być Lenin (a później Stalin), toteż w liście do Marka Wiszniaka z 23 stycznia 1924 roku tak oto autoironicznie charakteryzowała swą postawę: „Заметьте мою кровожадность: радуюсь, что сдох Ленин, и жалею, что поздно” [Гишпиус 2013, XIV, 608].

Miejscem, które z biegiem lat Gippius zaczęła postrzegać jako swój dom i nową ojczyznę, stała się Francja. Stosunek pisarki do niej ewoluował. Podobnie jak tysiące innych uchodźców Gippius wraz z Merezkowskim wybrała na miejsce swego osiedlenia Paryż, gdzie, jak już była mowa, czekało na nią mieszkanie i gdzie wraz z mężem oraz Filozofowem przebywała jako emigrantka polityczna w latach 1906-1908 i później. Zapewne rosyjska pisarka nie czuła się tu całkiem wyobcowana, tym bardziej że doskonale władała językiem francuskim i wkrótce po przyjeździe podjęła współpracę z lokalnymi czasopismami i wydawnictwami. A jednak, zwłaszcza pierwsze lata pobytu we Francji były dla niej bardzo trudne: życie z dala od ojczyzny, sióstr i Filozofowa, który pozostał w Polsce, ze świadomością ich utraty – być może na zawsze,

niosło nowe bolesne doświadczenia, którym pisarka dawała wyraz w listach oraz dzienniku *Коричневая тетрадь*.

Dzięki literackiej reputacji Mereżkowskiego już na początku pobytu w Paryżu małżonkowie zbliżyli się do intelektualistów francuskich, przede wszystkim pisarzy i wydawców, z których część – jak choćby Henriego Bergsona oraz przedstawiciele modernizmu katolickiego – poznali podczas wcześniejszych bytności. Jednak, jak zauważa Jurij Zobnin, tradycyjnie lewicowa francuska elita artystyczna widziała w nich teraz osoby walczące z rosyjską rewolucją, a nie jak niegdyś z rosyjskim absolutyzmem [Zobnin 2008, 309]. Także Gippius rozczarowana chłodnym przyjęciem Francuzów traktuje ich z rezerwą i wyższością. W liście do Bierdiajewa z 20 lutego 1923 roku stwierdza, że są oni narodem powierzchownym, co nie pierwszy raz zdradza jej skłonność do zbytńich uogólnień i uproszczeń:

Почти незаметно, у нас с Д.С., начинается склонение к французским кругам; поневоле поверхностное, ибо и вообще-то французы – народ поверхностный (...). Грубо говоря – во Франции только два стана: иезуиты и «жидомасонь», все это в бесконечных оттенках. Конечно, мы должны держаться на верхней ступеньке первой лесенки (...), ибо вторая – спуск к фр. коммунистам [Pachmuss 1972, 148].

Mimo to niemal od pierwszych miesięcy życia w Paryżu Gippius daje wyraz swej sympatii, a z biegiem lat także przywiązaniu do Francji, która ją życzliwie przygarnęła. Z niechęcią odnosi się do planów Mereżkowskiego, który na początku lat 20. rozmyśla nad przeprowadzką do Niemiec, a w latach 30. – do Włoch. Francja zyskuje w jej oczach na tle innych krajów europejskich zwłaszcza wtedy, gdy Mereżkowscy opuszczają ją na wiele miesięcy. Jesienią 1928 roku w liście do Władimira Złobina Gippius z niechęcią opisuje faszyzujące się Włochy, przeciwstawiając im bliską jej sercu Francję: „Италия довольно противна, кругом фашисты, фашисты – c'est énervant! Так и ходят, и реют. Милая Франция совсем родная страна. Кланяюсь ей (...)” [Pachmuss 1972, 219].

W swych utworach literackich – opowiadaniach *Вопрос*, *Японочка*, *Неподходящая*, *Голубые глаза*, *Нежность* czy też powieści *Чужая любовь* – pisarka ukazuje gorzkie życie rosyjskiej emigracji, a w korespondencji – własne niełatwe życie we Francji: kłopoty finansowe, z którymi przez lata się boryka, trapiące ją dolegliwości, problemy ze służbą i jej znalezieniem. Poświęca uwagę pogodzie i urokliwym francuskim pejzażom – głównie południu kraju, gdzie z mężem zazwyczaj spędza lato. Wraz z upływem czasu coraz częściej narzeka na szarą zmudną codzienność: choroby, nasilającą się biedę i osamotnienie, szczególnie silnie odczuwane po śmierci Mereżkowskiego w czasie II wojny światowej. Opisuje wówczas fatalne warunki egzystencji we Francji, które przypominają jej wegetację w zajęтым przez bolszewików przed laty Petersburgu: „Чуть-чуть что-то напоминает Совдепию” – zauważa w liście do Wiery

Buniny z 1 lutego 1940 roku [Гиппиус 2013, XIV, 698]⁷. W ostatnim trudnym okresie życia boi się też fizycznego odwetu ze strony bolszewików, czemu daje wyraz w listach do Wiktora Mamczenki [Гиппиус 2013, XIV, 848-851].

Od końca lat 20., przede wszystkim zaś w połowie lat 30., w korespondencji Gippius pojawiają się wyraźne sygnały świadczące o jej obawach przed rozprzestrzenieniem się bolszewizmu w Europie oraz przed kolejną bezdomnością, co wzmacnia jej więź z Francją. Pisarka z niepokojem obserwuje umacnianie się komunistów po objęciu steru rządów przez lewicowego polityka Leona Bluma. W tym czasie miejscem wybranym przez Mereżkowskich stają się Włochy, dokąd małżonkowie udają się wiosną 1936 roku na zaproszenie Benito Mussoliniego⁸. To niewątpliwie przestrzeń znacząca w biografii i twórczości pisarki, do której niejednokrotnie powraca. Staje się ona tematem jej korespondencji do bliskich, bohaterem jej dzienników oraz miejscem akcji niektórych utworów. Niemniej jednak autorka listów opisuje Włochy jako intelektualną i emocjonalną pustynię, gdzie nie mogłaby żyć i przede wszystkim – tworzyć. Z jej korespondencji wyłania się wizerunek kraju, w którego krajobrazach, kulturze i historii można się zakochać, a jednak czuje się, że jest obcy, toteż wystarczy jedynie podziwiać go z daleka [Pachmuss 1972, 257, 261, 277].

W listach z 1936 roku z Włoch wciąż narasta niepokój Gippius przed „paryskim październikiem”, wojną domową i sowietyzacją Francji. Początkowo pisarka jest zdezorientowana, stara się jednak uspokajać Władimira Złobina oraz męża, który wieszczycy komunistyczną apokalipsę we Francji:

(...) третий и главный „страх”: Франция, и что там будет? Почему-то Д. С-чу уже видится апокалипсис... коммунистический, и все, что с ним. Я боюсь преувеличений, как вы знаете. Но, с другой стороны, припоминаю, что, когда я Ленина называла тургеневским „Тришкой” (в Апреле 17-го) – Д. С. уже свои предсказания по нотам разыгрывал... [Pachmuss 1972, 251].

Oceniając napiętą sytuację polityczną, próbuje racjonalnie ją przeanalizować, dostrzegając analogie do sytuacji w Rosji bolszewickiej oraz Hiszpanii. Świadczy o tym kolejny list z 7 czerwca 1936 roku, w którym powątpiewa w możliwość rewolucji: „Что до Франции – то мне-то кажется, что там не будет Совдепии. Какой-то переворот будет, но чтобы началась даже Испания, и то мне сомнительно. Но я на своих прогнозах настаиваю, ибо ко всему привыкла уже быть готовой” [Pachmuss 1972, 253].

⁷ Także w dzienniku *Год войны* diarystka szkicuje zmieniający się na jej oczach obraz francuskiej stolicy. W przededniu wojny – to niemal idylliczny wizerunek letniego Paryża. Tydzień później miasto jest czarne i puste: „Париж чёрен как уголь и пуст. Каждую ночь (и сегодня) ждут бомб” [Гиппиус 2005, IX, 240]. W grudniu infernalną czerń zastępuje szarość: „Опять Париж. Грязный, серый, военный...” [Гиппиус 2005, IX, 258]. Pograżony w ciemnościach opustoszały Paryż przypomina jej teraz tonący w rewolucyjnej otchłani Piotrogród.

⁸ Już w 1932 r. małżonkowie spędzili kilka miesięcy we Florencji, gdzie Mereżkowski wygłosił prelekcje o Leonardo da Vinci. W 1936 i 1937 r. pisarz poszukiwał we Włoszech materiałów do powieści biograficznej *Dante*. Opis ich pobytu w ojczyźnie Petrarcki zawiera *Итальянский дневник (1935-1937)*.

Choć Gippius stara się przekonać pozostającego we Francji Złobina o zbliżającej się stabilizacji politycznej, jej listy pokazują, że z jednej strony jako aktywna antykomunistka obawia się powrotu i represji ze strony francuskich komunistów, z drugiej zaś – konieczności pozostania we Włoszech na stałe. Jej wypowiedzi z lata i jesieni 1936 roku nacechowane są niepewnością i obawami o własną przyszłość:

Франция должна встретить нас «кулаком» (...), но пока не будет ли кулак этот лишь символическим? (...) Возвращения осеннего в Париж я боюсь больше в смысле... инфлуэнцы. Ведь если даже учредится советизация, то, вспомните, она и у нас не на другой день разгорелась; не в 17 году дошла „до апогея”. Еще весной 18-го *были газеты*, можно было уехать [Pachmuss 1972, 269].

Jak głęboki był niepokój Mereżkowskich, pokazuje list napisany kilka miesięcy później, w którym Gippius rozważa ewentualną możliwość aresztowania ich po powrocie do Francji:

С удивлением открыла, что ДС. отчаяннее вас смотрит на положение во Франции и теперь, когда мы едем в Париж без денег, т.е. без возможности всегда уехать, говорит уже о том, что, посадят ли нас всех «в одну, или в разные камеры». Да и еще хуже выдумывает... (...) На мой взгляд (...), если даже комм. восторжествуют, то захватят разве что всяких „Миллеров”, а не всяких же беженцев, или Бунина и нас [Pachmuss 1972, 282].

Pisarka stale interesuje się sytuacją we Francji, przede wszystkim w środowisku literackim, a niepewność co do możliwości i terminu powrotu potęgują jej tęsknotę za Paryżem, który w korespondencji z bliskimi często nazywa swym domem i ojczyzną. Podkreśla tym samym silną więź emocjonalną z miejscem, które zapewnia jej poczucie bezpieczeństwa i azylu: „А я, в данную минуту, ужасно влекусь «домой» (...). Париж сделался какой-то «родиной», или чем-то вроде Петербурга, а Рим уже новым Парижем. (...) Боже, опять отрывать от жизни! Ведь я-то вся там (...)” – zwierza się swemu sekretarzowi [Pachmuss 1972, 255].

O swym głębokim przywiązaniu do Francji – ojczyzny św. Teresy od Dzieciątka Jezus, którą w ostatnich latach życia Gippius darzyła szczególnym kultem – oraz niechęci do rozpoczynania życia na nowo pisze także w kolejnym liście do Złobina, deklarującego chęć wyjazdu do Włoch: „А вы, кстати, не понимаете, как тяжело опять начинать «новую» жизнь, да для вас это бы и ничего, а для меня – чего. Это – лично, а ещё и нелично жаль мне «мою» Францию, родину Терезы (...)» [Pachmuss 1972, 257]⁹.

Motyw tęsknoty za Francją oraz miłości do niej wyraźnie wybrzmiewa również w listach z Włoch adresowanych do Wiktora Mamczenki: „Не скрою, что я в ужасной грусти. Люблю Францию, люблю Париж, меня тянет

⁹ Przedłużający się pobyt we Włoszech wywołuje także zniecierpliwienie pisarki, która czasem popada w stany depresyjne, jednak w jej korespondencji dominują nuty nostalgiczne, a Paryż jest miejscem zazwyczaj wspomnianym z czułością.

«домой»... Не хочу верить, что нити, связывающие меня с этим «домом», – порваны, или порвутся...” – wyznaje 13 lipca 1936 roku [Pachmuss 1972, 449]. Jeszcze bardziej znamienne są jej słowa z 26 października tegoż roku: „Я все время стремлюсь в Париж, почти как на родину” [Pachmuss 1972, 450].

O przywiązaniu do Francji i stopniowym zakorzenianiu się Gippius we francuskiej kulturze świadczy także jej późna diarystyka, głównie dziennik *Год войны (1939)* oraz zapiski w terminarzu na rok 1939. W dzienniku autorka często wtrąca w tok narracji francuskie słówka, niekiedy sporządza w tym języku całe notatki, zaś w prowadzonym równoległe terminarzu posługuje się wyłącznie językiem francuskim, uznając go za równie skuteczne narzędzie wyrażania uczuć, emocji oraz komunikacji z innymi i zwłaszcza z samą sobą, jak rosyjski [Гиппиус 1939]. W akcie diarystycznym daje się więc poznać jako osoba zanurzona jednocześnie w dwóch kulturach i dwóch językach, a język to wszak najważniejszy fakt w obrębie kultury, warunek jej istnienia, a zarazem nośnik etnicznej tożsamości [Wierzbicka 1990, 71]¹⁰.

Analiza korespondencji Gippius zawierająca deklaracje jej miłości do Francji prowadzi do wniosku, że emigracja otwiera pisarkę na nowe doznania, inspirowane oraz kształtuje jej tożsamość. Z biegiem lat Gippius zaczyna postrzegać Francję jako „miejsce przesunięte”, swój nowy dom i nową ojczyznę. Oczywiście przywiązanie do Francji i jej obraz nie wypierają z pamięci autorki listów Rosji – miejsca, które niegdyś było jej dane, a zostało bezpowrotnie utracone. Kreując swoje miejsce autobiograficzne, pisarka nie ogranicza się więc do jednego modelu. Nieustannie w jej korespondencji, a także w dziennikach pojawia się napięcie między rosyjskim a francuskim losem. Gippius nie zamknęła się w przeszłości, nie stała się piewą utraconego miejsca własnego, a jej listów nie zdominowała perspektywa nostalgiczna, jak w przypadku wielu innych wybitnych pisarzy rosyjskich starszego pokolenia. Obok Rosji wspomianej oraz Rosji bolszewickiej w jej listach przewija się obraz nowej, wyobrażonej Rosji: wolnej, sprawiedliwej, opartej na zasadach braterstwa.

Bibliografia

- Błęszyńska Krystyna. 2006. *Kryteria polskiej tożsamości narodowej w dobie nomadyzmu*. W: *Socjologiczne, kulturowe, językowe i historyczne szkice o polskiej diasporze*. T. I: *Diaspora*. Red. Leoński J., Wątróbski L. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Bokszański Zbigniew. 2007. *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa: PWN.
- Czermińska Małgorzata. 2011. *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopolityki*. „Teksty Drugie” 5: 183-200.

¹⁰ Warto wspomnieć także, iż całą korespondencję z Gretą Herell Zinaida Gippius prowadziła po francusku.

- Ėpistolârnnoe nasledie Z.N. Gippius.* [V 2 kn.] [Kn. 1]. 2018. Red. Gevorkân A.V., Frolov M.A. Moskva: IMLI RAN [Эпистолярное наследие З.Н. Гиппиус. [В 2 кн.] [Kn. 1]. 2018. Ред. Геворкян А.В., Фролов М.А. Москва: ИМЛИ РАН].
- Gippius Zinaida N. 1939 *Agenda book (photocopy) 1939.* University of Illinois Archives. *Temira Pachmuss and Vladimir Zlobin Collection, 1901-1996*, Record Series Number 15/20/21, Box 22.
- Gippius Zinaida N. 1999. *Isinnaâ sila carizma.* W: Merežkovskij D., Gippius Z., Filosofov D. *Car' i Revolûciâ* [Pariž, 1907]. Red. Kolerov M.A. Moskva: OGI: 193-214 [Гиппиус Зинаида Н. 1999. *Истинная сила царизма.* W: Мережковский Д., Гиппиус З., Filosofov Д. *Царь и Революция* [Париж, 1907]. Ред. Колеров М.А. Москва: ОГИ: 193-214].
- Gippius Zinaida N. 2002. *Mal'čik v pelerinke.* W: Gippius Z.N. *Mečty i košmar. Neizvestnaâ proza 1920-1925 godov.* Sankt-Peterburg: Rostok: 47-58 [Гиппиус Зинаида Н. 2002. *Мальчик в пелеринке.* W: Гиппиус З.Н. *Мечты и кошмар. Неизвестная проза 1920–1925 годов.* Санкт-Петербург: Росток: 47-58].
- Gippius Zinaida N. 2005. *Sobranie sočinenij.* T. IX: *Dnevniky 1919-1941. Iz publicistiki 1907-1917 gg. Vospominaniâ sovremennikov.* Moskva: «Russkaâ kniga» [Гиппиус Зинаида Н. 2005. *Собрание сочинений.* Т. IX. *Дневники 1919-1941. Из публицистики 1907-1917 гг. Воспоминания современников.* Москва: «Русская книга»].
- Gippius Zinaida N. 2011. *O vernosti.* W: Gippius Z.N. *Sobranie sočinenij.* T. XI: *Tam i zdes': Literaturnaâ i političeskaâ publicistika 1920-1927 gg.* Moskva: «Dmitrij Sečîn»: 102-106 [Гиппиус Зинаида Н. 2011. *О верности.* W: Гиппиус З.Н. *Собрание сочинений.* Т. XI: *Там и здесь: Литературная и политическая публицистика 1920-1927 гг.* Москва: «Дмитрий Сечин»: 102-106].
- Gippius Zinaida N. 2013. *Sobranie sočinenij.* T. XIV: *Â i uslyšu, i pojmu: Izbrannaâ perepiska 1891-1945 gg. Venok posvâšenij.* Moskva: «Dmitrij Sečîn» [Гиппиус Зинаида Н. 2013. *Собрание сочинений.* Т. XIV: *Я и услышу, и пойму: Избранная переписка 1891-1945 гг. Венок посвященный.* Москва: «Дмитрий Сечин»].
- Gippius-Merežkovskaâ Zinaida N. 2019. *On i my: Dmitrij Merežkovskij. Ego žizn', ego rabota. Sobranie sočinenij.* T. XVI (dop.). Moskva: «Dmitrij Sečîn» [Гиппиус-Мережковская Зинаида Н. 2019. *Он и мы: Дмитрий Мережковский. Его жизнь, его работа. Собрание сочинений.* Т. XVI (доп.). Москва: «Дмитрий Сечин»].
- Gosk Hanna. 2012. *Wprowadzenie.* W: *Narracje migracyjne w literaturze polskiej XX i XXI wieku.* Red. Gosk H. Kraków: Universitas: 7-11.
- Pachmuss Temira. 1972. *Intellect and Ideas in Action: Selected Correspondence of Zinaida Hippus.* München: Wilhelm Fink Verlag.
- Pucek Zbigniew. 2007. *Wprowadzenie. Stare i nowe konteksty socjalizacji – dylematy tożsamości.* W: *Dylematy tożsamości. Stare i nowe konteksty socjalizacji.* Red. Pucek Z. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM.
- «*Revolûcionnoe hristovstvo*». *Pis'ma Merežkovskih k Borisu Savinkovu.* 2009. Sankt-Peterburg: Puškinskij Dom [«*Революционное христовство*». *Письма Мережковских к Борису Савинкову.* 2009. Санкт-Петербург: Пушкинский Дом].
- Rybicka Elżbieta. 2014. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich.* Kraków: Universitas.
- Święch Jerzy. 2007. *Nowoczesność. Szkice o literaturze polskiej XX wieku.* Warszawa: PWN.
- Wierzbicka Anna. 1990. *Podwójne życie człowieka dwujęzycznego.* W: *Język polski w świecie.* Red. Miodunka W. Warszawa – Kraków: PWN: 71-105.
- Zobnin Ūrij. 2008. *Dmitrij Merežkovskij. Žizn' i deâniâ.* Moskva: «Molodaâ Gvardiâ» [Зобнин Юрий. 2008. *Дмитрий Мережковский. Жизнь и деяния.* Москва: «Молодая Гвардия»].